Ancient and modern writing style, solitary and simple study.

प्राचीनं च आधुनिकं लेखनशैली: एकान्तसाधारणं अध्ययनम्।

Jagat Parag Shrikisan [1], Dr. Kartik Tiwari [2]

[1]Jagat Parag Shrikisan, Research Scholar, Swami Vivekananda University, Sagar,MP, India

[2] Dr. Kartik Tiwari , Professor , Swami Vivekananda University, Sagar, MP, India

ABSTRACT

संस्कृतभाषायाः प्राचीनतमकालात् वर्तमानकालान्तम् वर्षेभ्यः अध्यात्मिकसाहित्ये निरन्तरः विकस्तः अभिलष्टबहुलभावयोग्यः चरितवान्। इदं दीर्घकाले सौत्रकृत्यत्वाद् बहुरूपसामृज्यत्वाद् अपि रूपभेदैरनेकैः प्राचीनकृत्यैरपि विकसितं संस्कृतं विशिष्टप्राचीनम् सर्वेषामपि सार्वभौमात्म्यादित्वेन राष्ट्रीयभाषात्वमास्थापितं। विंशतितमे शतके महत्वमापन्नं मध्ययुगं संस्कृतसाहित्ये समययुक्तिर्महास्वर्णकालो भवति। विभिन्नां आधुनिकरूपाणामपि अनूरूपत्वाच्च संस्कृतकाव्यलक्ष्म्यं विषाण्विष्करोति। कविर्विशिष्टप्राधान्यया विविधभूते भाषण्यां अपि काव्ये समुचिततरं सौकुमार्यं दृश्यते। अतः वर्तमानकाले प्राचीनकालसंस्कृतकृत्येभ्यः श्रृङ्गारपरम्परायां उत्कृष्टभूमिकायां समानाधिकरणा भावना प्रतिपद्यते। तस्मात् वर्तमानसंयोजने प्राकृतेन्द्रियकाव्येभ्यः न नियमितप्रकरणैरपि विकसितं काव्यं नवीनं दृश्यते। एन्ग्लिशमुखस्य जापानीकोरीयादिभिरपि अध्यात्मिकराष्ट्रीयविषयेषु अपि संस्कृतकाव्ये तेषु प्राकृतेषु च नृत्यादिषु प्रेरणां गृह्णन्ति आधुनिककवयः। विद्या तुरङ्गमायाति तथैव भावना भारतीयस्वभावेन्द्रियमिष्टेन्द्रियभेदेन अपि संस्कृतसंस्कृतयोः तुलनात्मकनिरीक्षणायां समर्थयन्ति। इदं समीपकाले विद्यमानानां भारतीयानां कल्पनात्मकसाहित्यविशेषाः सम्प्रति तुलनात्मकरूपेण अन्वेष्टुं प्रेरयन्ति। न केवलं शैल्यः, अपि जनः स्वयमेव संस्कृते निबद्धः, समुचितस्वभावद्वयीनं चिन्तनं करोति। तत्र उर्व्याचलांसंस्कृतकाव्यानाम् आत्मनि स्थानान्तरमपि प्रापयति। इतरस्मिंस्तु तथैव श्रेण्यामपि प्रापयति। तद्विषये अभिराजराजेन्द्रमिश्रात्मविषयिनोऽनुशास्ति, एवं सर्वेषां च साहित्यकर्तृषु भारतीयमूलभाषां प्रतिभाया तथा समाजसंस्कृत्ययो

Keyword : - *प्राचीनं , आधुनिकं, लेखनशैली , एकान्तसाधारणं , अध्ययनम्*

---

1. प्रस्तावना:

आधुनिकसंस्कृतगद्ये संस्कृतसाहित्येन विविधविदेशीयभारतीयक्षेत्रीयभाषाभ्यः अनेकानि नवीनसाहित्यरूपाणि स्वीकृतानि सन्ति । उपन्यासः आधुनिकसाहित्यरूपेषु लोकप्रियेषु अन्यतमः अस्ति यत् संस्कृतसाहित्येन आङ्ग्लसाहित्यात् स्वीकृतम् अस्ति । यद्यपि वेदकालात् गद्यग्रन्थाः बहवः सन्ति किन्तु तान् उपन्यासरूपेण परिभाषितुं न शक्नुमः। अधुना एकस्मिन् दिने आधुनिकसंस्कृतसाहित्यजगति केशबचन्द्रदाससदृशः लेखकः अस्ति यः 13 उपन्यासाः रचितवान् । मम शोधकार्यकाले अर्थात् 2001 तः 2011 पर्यन्तम् अस्मिन् कालखण्डे लिखितानि सप्त मौलिकसंस्कृतोपन्यासानि मया प्राप्तानि। एते उपन्यासाः लघुदीर्घाः सन्ति । उपन्यासस्य न्यूनातिन्यूनं 300 पृष्ठानि भवेयुः, परन्तु एते सर्वे उपन्यासाः 150 पृष्ठपर्यन्तं कदापि न प्राप्नुवन्ति । आधुनिकसंस्कृतोपन्यासकारानाम्

लेखनशैली पारम्परिकलेखनात् भिन्ना अस्ति । ते सरलसंस्कृतवाक्यानां प्रयोगं कुर्वन्ति; ते दीर्घसमासान् परिहरन्ति। नवनिर्मितसंस्कृतशब्दानां प्रयोगः उल्लेखनीयः अस्ति । यात्रावृत्तान्तः, डायरी, गद्यकाव्य इत्यादीनि अन्ये गद्यसाहित्यानि अपि अस्माभिः प्राप्तानि । परन्तु तेषां संख्या न्यूना भवति। यद्यपि एतत् उत्तमं योगदानम् अस्ति यस्य विषये अस्माभिः गर्वः अनुभवितव्यः।नाटकसाहित्यं आधुनिककाले अपि लिखितम् अस्ति। मया प्राप्ताः 14 नाटकानि सन्ति। तेषु अधिकांशः एक-अङ्कनाटकः एव । तेषु केषुचित् मञ्चप्रदर्शनस्य गुणः अस्ति।आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य यः क्षेत्रः निरन्तरतया समृद्धः जातः, एकविंशतिशतकस्य आधुनिकपाठकानां ध्यानं च आकर्षयति सः अनुवादक्षेत्रम् अस्ति। अनेकाः महत्त्वपूर्णाः उत्कृष्टाः च ग्रन्थाः विशेषतः उपन्यासाः अन्येभ्यः भारतीयभाषाभ्यः यथा ओडिया, कन्नड, हिन्दी, तमिल, बङ्गला इत्यादिभ्यः संस्कृतभाषायां अनुवादिताः सन्ति।शिवरजविजयः संस्कृतभाषायाः प्रथमः उपन्यासः अस्ति। पण्डितश्रीरामदवेः प्रेमचन्दस्य निर्मलादीनां ग्रन्थानां अनुवादं कृतवान् अस्ति । एस.एल.भयारप्पस्य चत्वारः उपन्यासाः संस्कृतभाषायां अनुवादिताः सन्ति। हरिशङ्करपरसायस्य जला और ज्वाला हिन्दीतः संस्कृतभाषायां अनुवादितः अस्ति । भगवतीचरण वर्मा इत्यस्य चित्रलेखा हिन्दीतः संस्कृतभाषायां अनुवादितः अस्ति । अनेन आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य विशिष्टं वैशिष्ट्यं प्रगतिशीलं च स्वरूपं ज्ञायते।नाट्यसाहित्यमपि आधुनिककाले लिखितम् अस्ति। मया प्राप्ताः 14 नाटकानि सन्ति। तेषु अधिकांशः एक-अङ्कनाटकः एव । तेषु केषुचित् मञ्चप्रदर्शनस्य गुणवत्ता अस्ति । अध्ययनस्य समाप्तिः मम अन्वेषणस्य सारांशेन निष्कर्षैः च सह मम अवलोकनैः समीक्षात्मकटिप्पणीभिः सह भवति तदनन्तरं समीक्षितसाहित्यस्य ग्रन्थसूची च भवति।

संस्कृतं भारतस्य शास्त्रीयभाषा अस्ति, भारतीयसांस्कृतिकस्य बौद्धिकस्य च अभिन्नभागः अभवत् धरोहरं वर्षसहस्राणि यावत्। संस्कृतं भारतस्य प्राचीनभाषा अस्ति, अन्तर्गतं प्रयुक्ता इति मन्यते चतुर्थसहस्राब्दी ईपू च 5 शताब्दी च ई.।

विश्वस्य आदिमभाषासु अन्यतमं मन्यते, तथा तस्य साहित्यं व्याकरणं च शताब्दशः अध्ययनस्य विषयः अस्ति। ऋग्वेदः प्राचीनतमः जीवितः अस्ति संस्कृतसाहित्यं च प्राचीनभारतीयसाहित्यस्य प्रथमं जीवन्तं प्रतिनिधित्वं मन्यते । भारते कदाचित् संस्कृतभाषा प्रबलभाषा आसीत् चेदपि ततः परं तस्य प्रयोगे क्षीणता अभवत् तथा च. संस्कृत-संस्कृत-साहित्यस्य अध्ययनं आधुनिकभारते अनेकानि आव्हानानि सम्मुखीकृतानि सन्ति । आधुनिकभारते संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य च अध्ययनस्य महत्त्वं निरन्तरं वर्तते, उभयत्र.शैक्षणिकवृत्तेषु बृहत्तरेषु सांस्कृतिकसन्दर्भेषु च। अध्ययने रुचिः पुनरुत्थानम् अभवत्

अन्तिमेषु वर्षेषु विशेषतः शैक्षणिकसमुदाये संस्कृतम्।

आधुनिकभारते संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य च अध्ययनस्य मूलं औपनिवेशिकयुगे एव अस्ति, यदा ब्रिटिश विद्वांसः पश्चिमे भाषायाः परिचयं कृतवन्तः ।19 शताब्द्याः अन्ते 20 शताब्द्याः आरम्भे च संस्कृतभाषा क भारतीयविश्वविद्यालयेषु अध्ययनस्य विषयः, तथा च सम्पूर्णे विद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च निरन्तरं पाठ्यते

संस्कृतभाषायाः अस्तित्वस्य विषये अवगताः बहवः, यदि न अधिकांशः जनाः, तेषां कृते संस्कृतभाषा भारतस्य प्राचीनशास्त्रेषु एव विद्यमाना "मृता" भाषा इति गलत् धारणाम् अन्तर्गतम् अस्ति। यदा सत्यं तु एतत् यत् संस्कृतभाषा अतीव जीवति, शतशः यदि न सहस्राणि जनाः व्यावहारिकरूपेण दैनन्दिनभाषारूपेण प्रयुक्ताः सन्ति।

संस्कृतं ज्ञात्वा दैनन्दिनजीवने तस्य उपयोगं कुर्वतां जनानां संख्या सततं वर्धमाना अस्ति, यदा बहवः बालकाः संस्कृतं मातृभाषां कृत्वा वर्धन्ते। सत्यमेव यत् अधिकांशस्य आधुनिकभाषायाः तुलने दैनन्दिनजीवने संस्कृतभाषिणः जनानां संख्या अद्यापि अत्यल्पा एव, तथापि एतस्याः भाषायाः प्राचीना आधुनिकयोः इति घोषयितुं पर्याप्तात् अधिकम्।

संस्कृतव्याकरणं युगपत् अतीव व्यवस्थितं लचीलं च भवति । अस्मिन् नूतनशब्दानां निर्माणार्थं नियमानाम् सम्पूर्णाः समुच्चयः सन्ति येन भाषा अतीव सुलभतया सर्वविधाः आधुनिकविचाराः, अवधारणाः, आविष्काराः, विकासाः च समाविष्टुं विस्तारं कर्तुं शक्नोति। सौन्दर्यं तु अस्ति यत् आधुनिकसंस्कृतं प्राचीनभाषायाम् तावत् भिन्नं नास्ति। स एव भाषा । अस्य व्याकरणं समानसंरचना च अस्ति तथा च केवलं शैल्या आधुनिकशब्दानां योजने एव अन्तरम् अस्ति।

अन्येषु भाषासु इव कालेन सह परिवर्तनं भवति – केचन शब्दरूपाः न्यूनाः प्रयुक्ताः भवन्ति, अन्येषां प्रयोगः वर्धते, व्याकरणस्य केचन पक्षाः अधिकतया व्यक्ताः भवन्ति अन्ये तु अधिकतया सुप्ताः भवन्ति। संस्कृतस्य प्राचीनशास्त्रेषु

अपि एतादृशाः शैलीभेदाः द्रष्टव्याः। भिन्नयुगेषु भिन्नाः शैल्याः सन्ति – परन्तु ते सर्वे एकस्यामेव संस्कृतभाषायाः परिधिमध्ये सम्यक् सन्ति। आधुनिककालस्य संस्कृतस्य अपि तथैव भवति ।

ये अद्यापि संस्कृतं बहुजनैः व्यावहारिकदैनिकजीवने प्रयुक्ता सजीवभाषा इति शङ्कां कुर्वन्ति, ते youtube.com इत्यत्र संस्कृतभाषायां विडियोक्लिप् अन्वेष्टुं बहुसुलभतया स्वशङ्कान् दूरीकर्तुं शक्नुवन्ति। संस्कृतं कियत् वाच्यभाषारूपेण जीवति इति दृष्ट्वा ते विस्मिताः भविष्यन्ति (अचिरेण वयम् अस्मिन् जालपुटे केचन लिङ्कानि स्थापयिष्यामः)। 2001 तमे वर्षे बेङ्गलूरुनगरस्य संस्कृत-भारती-सङ्गठनस्य केन्द्रे किञ्चित् समयं व्यतीतुं अस्माकं सौभाग्यं प्राप्तम् ।

तेषां सह अध्ययनं कृत्वा अनेके जनाः मिलितवन्तः ये स्वजीवने संस्कृतं जीवन्ति स्म । तेषां मिलनस्य, तेषां दैनन्दिनजीवनं संस्कृतं परितः केन्द्रितं दृष्ट्वा, तेषां सह संस्कृतेन सह संवादमपि करणस्य अनुभवः अतीव प्रेरणादायकः, उन्नतः, शिक्षाप्रदः च अनुभवः आसीत् । यः कोऽपि यथार्थतया संस्कृतस्य पुनरुत्थानस्य विषये अधिकं ज्ञातुम् इच्छुकः अस्ति, न केवलं youtube इत्यत्र संस्कृतस्य विडियो क्लिप्स् द्रष्टुं अपितु भारतस्य यात्रां कर्तुं, संस्कृतभारत्याः केषुचित् केन्द्रेषु भ्रमणं कर्तुं च अत्यन्तं अनुशंसयामः यत् संस्कृतस्य दर्शनस्य प्रत्यक्षम् अनुभवं प्राप्नुयात् वर्तमानकाले श्वसन्तः जीविताः च – यथा प्राचीनकाले आसीत् इति वयं कल्पयितुं शक्नुमः

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यानि, स्तोत्राणि, दार्शनिकानि च ग्रन्थानां विशालः निकायः अन्तर्भवति ग्रन्थाः, नाटकानि च । एतानि कृतयः भारतीयसाहित्यस्य केचन प्रारम्भिकाः उदाहरणानि इति मन्यन्ते तथा च प्राचीनभारतीयसंस्कृतेः धर्मस्य च बहुमूल्यं अन्वेषणं प्रददति। ऐतिहासिकसांस्कृतिकमहत्त्वस्य अतिरिक्तं विकासाय संस्कृतस्य अध्ययनमपि महत्त्वपूर्णम् अस्ति आधुनिकभाषाविज्ञानस्य तुलनात्मकभाषाविज्ञानस्य च। संस्कृतस्य जटिलव्याकरणं शब्दावली च अस्ति यत् भाषाविश्लेषणाय सुयोग्यम् अस्ति, अन्येषां प्राचीनभाषाणां अध्ययनार्थं आदर्शरूपेण च प्रयुक्तम्, यथा लैटिनभाषा ग्रीकभाषा च। आधुनिकभारते संस्कृतस्य अध्ययनस्य अन्यत् कारणं अन्ये बहूनां विकासे अस्य महत्त्वम् अस्ति भारतीय भाषाएँ। संस्कृतं बहूनां आधुनिकभारतीयभाषाणां मूलं मन्यते, तस्य अध्ययनं च कर्तुं शक्नोति भारतस्य भाषावैज्ञानिक-सांस्कृतिकविरासतां गहनतया अवगन्तुं प्रदातुं शक्नुवन्ति। अस्य शैक्षणिकमहत्त्वस्य अतिरिक्तं संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य च अध्ययनम् अपि विचार्यते भारतस्य सांस्कृतिकपरिचयस्य संरक्षणे महत्त्वपूर्णम्। संस्कृतं भारतस्य समृद्धसंस्कृतेः प्रतीकं मन्यते

धरोहरं, तस्य अध्ययनं च अतीतेन सह एतत् सम्बन्धं स्थापयितुं साहाय्यं करोति। एतेषां लाभानाम् अपि च तस्य निरन्तरमहत्त्वस्य अभावेऽपि आधुनिकभारते संस्कृतस्य अध्ययनं अनेकानां सम्मुखीभवति आव्हानानि। एकं बृहत्तमं आव्हानं संस्कृतस्य वाच्यभाषारूपेण क्षयः, यस्य परिणामः अभवत् भाषां पठितुं लिखितुं च समर्थानां जनानां संख्यायाः न्यूनतायां । अन्यत् महत् आव्हानं अस्ति क संस्कृतस्य अध्ययनार्थं साधनानां, समर्थनस्य च अभावः। अनेकेषु विद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु च संसाधनं नास्ति

संस्कृतस्य अध्ययनस्य समर्थनाय, प्रायः योग्यशिक्षकाणां अभावः च भवति । अतिरिक्तरूपेण अपि अभवत् संस्कृतशिक्षाप्रदातृसंस्थानां संख्यायां न्यूनता, अनेके छात्राः अपि न पाठ्यन्ते विद्यालयेषु भाषा। अन्यत् मुख्यं आव्हानं दैनन्दिनजीवने संस्कृतस्य प्रयोगः क्षीणः भवति । अनेकेषु भागेषु भारतस्य, संस्कृतस्य प्रयोगः वाच्यभाषारूपेण न भवति, तस्य अन्वेषणं च अधिकाधिकं दुष्करं भवति भाषां पठितुं अवगन्तुं च समर्थाः जनाः।

परन्तु अन्तिमेषु वर्षेषु भारते विशेषतया संस्कृतस्य अध्ययने रुचिः पुनरुत्थानम् अभवत् शिक्षाविदां बुद्धिजीविनां च मध्ये। एतत् कृते संस्कृतस्य महत्त्वस्य अभिज्ञानेन प्रेरितम् अस्ति भारतस्य सांस्कृतिकबौद्धिकविरासतां संरक्षणं कृत्वा, आधुनिकभाषाविज्ञानस्य विकासाय च तुलनात्मक भाषाविज्ञान।

वर्तमानसमये अनुकूलसरकारीनीतीनां कारणेन संस्कृतभाषा पुनरुत्थानं प्राप्नोति तथा च आर्थिक समर्थन। संस्कृतं पठन्तीनां छात्राणां संख्या न्यूना इति वक्तुं न शक्यते तथा च संस्कृतं पठन्तः छात्राः अत्यन्तं सन्तोषजनकम् अस्ति। संस्कृतक्षेत्रे शोधकर्तृणां संख्या अपि अस्ति

सन्तोषजनकम् । शोधगङ्गा 2022 इत्यस्य आँकडानुसारं संस्कृतविषये 6118 प्रबन्धाः आसन्, यत् अधिकम् अस्ति राजनीतिशास्त्रं भूगोलम् इत्यादिषु विषयेषु शोधप्रबन्धानां संख्यायाः अपेक्षया। संस्कृतभारती तथा केचन संस्कृतप्रेमिणः संस्थाः संस्कृतभाषायाः प्रचारार्थं असाधारणं योगदानं ददति। केचन बीएचयू, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः, एसएलबीएसएनएसयू, सीएसयू, एनएसयू इत्यादयः सुप्रसिद्धाः संस्थाः सन्ति संस्कृतशिक्षायाः प्रसिद्धाः केन्द्राः।

संस्कृतस्य अनेकाः महत्त्वपूर्णाः शाखाः सन्ति येन अद्यत्वे अपि संस्कृतस्य प्रासंगिकता महत्त्वपूर्णा च भवति, यथा जनाः निरन्तरं कुर्वन्ति
अध्ययनं संस्कृतम् । एतेषु शाखासु विशेषतः विषये अन्वेषणस्य, संशोधनस्य च महती सम्भावना वर्तते आधुनिकतां विस्तृतं च संशोधनं प्रति। एतेषु केषुचित् शाखासु दर्शनं, धर्मः, साहित्यः, भाषाविज्ञानम् । एताः शाखाः नूतनानां विचाराणां आविष्कारस्य, गभीरतरं गभीरीकरणस्य च अवसरान् प्रददति संस्कृतस्य रहस्याः । एतेषु काश्चन शाखाः अधः संक्षेपेण वर्णिताः सन्ति, परन्तु अधिकं गहनं अध्ययनं अर्हन्ति अन्वेषणं च ।
2. प्रारम्भिकानि भारत-यूरोपीयकाव्यानि।
भारत-यूरोपीयभाषायां कस्यापि काव्यसंकलनस्य प्रारम्भिकः जीवितः प्राचीनसंस्कृते अस्ति । होमरस्य इलियाड-ओडिसी-ग्रन्थयोः बहुपूर्वं रचितं अस्मिन् प्रकृतेः धनस्य उत्सवं कुर्वन्तः पर्याप्तिगुणवत्तायाः सहस्राधिकाः गीताः सन्ति, येषां बलानि बहुधा देवीकृतानि भवन्ति कवयः स्वपर्यावरणेन सह यः सम्बन्धं वर्णयन्ति सः परिष्कृतः एव । तेषां स्तोत्राणि ताबीजरूपेण कार्यं कुर्वन्ति, येन प्राकृतिकजगत् मनुष्यस्य कल्याणं आश्रयं च निरन्तरं प्रदास्यति इति सुनिश्चितं कुर्वन्ति । काव्यस्य गीतस्य च शक्तिः एव तेषां प्राथमिकविषयः ।

एतेषां काव्यानां मूलरचनायाः परिस्थितयः अज्ञाताः एव सन्ति । दिव्यमूलस्य इति मन्यमानः अयं विशालः पदार्थः, पुरातन-अपरिचितभाषायां, प्राचीनभारतस्य पुरोहितैः मौखिकरूपेण, पुस्तिकातः पुस्तिकापर्यन्तं प्रसारितः आसीत् काव्यानां अत्यन्तं मात्रिकरूपं दुर्बोधता च मिलित्वा धार्मिक अभिजातवर्गस्य संस्कारपाठार्थं आदर्शरूपेण उपयुक्ताः अभवन् । शताब्दशः पवित्ररहस्यरूपेण निष्ठया संरक्षितः पाठः अस्माकं समीपं पर्याप्तसटीकतायाः अवस्थायां अवतरितः अस्ति ।
2.'वेदः' इति ।
कालान्तरे काव्यानां परितः आश्रितानां पाण्डित्यस्य च निकायः वर्धितः, यः 'वेदः' इति शिथिलतया प्रसिद्धः आसीत् । सम्भवतः 1000 ईपू प्रायः (प्रागैतिहासिकभारतस्य सर्वाणि कालखण्डानि केवलं अनुमानितानि एव) सम्पादकाः प्राचीनकाव्यानि एकत्र सङ्गृह्य तान्, केनचित् अधिकाधुनिकसामग्रीभिः सह, नियमानुसारं दशपुस्तकेषु व्यवस्थापितवन्तः ये बहुधा कृत्रिमरूपेण आसन् (अधः खण्डः 4 पश्यन्तु) तेन संग्रहस्य नाम दत्तं येन सः अद्यापि प्रसिद्धः अस्ति, 'ऋग्वेदः', अथवा 'स्तुति-ज्ञानम्' इति । न्ये संग्रहाः अस्य पवित्रस्य आधारेण अभवन्, तेषां समानान्तरनामानि च दत्तानि । 'सामवेदस्य' सम्पादकाः काव्यानि भिन्नरूपेण, जपार्थं व्यवस्थितवन्तः, ग्रन्थस्य अनेकाः वैकल्पिकपाठाः च प्रवर्तयन्ति स्म । पुरोहितैः पाठकाले प्रयुक्तानि यजसूत्राणि तेषां संस्कारविवरणैः सह संग्रहेषु समावेशितानि येषां सामान्यनाम 'यजुर्वेद' इति दत्तम् आसीत् पश्चात् अपि लोकप्रियमन्त्राणां निकायः ऋग्वेदस्य अंशैः सह संयोजितः, पुनः भिन्नपाठैः सह, तस्य नाम 'अथर्ववेद' इति दत्तम् प्राचीनकाव्यार्थव्याख्यानप्रयासपरायणो ब्राह्मणनाम्ना गद्यभाष्यस्य निरन्तरवृद्धिराशिः अपि प्रादुर्भूतः । परवर्तीनां ब्राह्मणानां कृते उपनिषदनाम्ना प्रसिद्धानां ग्रन्थानां प्रचुरता अस्ति, ये अद्यत्वे संस्कृतविद्वांसः प्रायः स्वयमेव वर्णयन्ति, यतः तेषां प्रारम्भिकभारतीयधर्मचिन्तनस्य विकासे महत्त्वपूर्णा भूमिका अस्ति, तेषां विशेषरुचिकराः सन्ति
2.1 'वेदस्य' निरन्तरप्रभावः।
व्युत्पन्नसामग्रीणां विशालः अयं निकायः इन्डोलॉजिस्ट्-जनानाम् विस्तृत-अध्ययनस्य विषयः एव अस्ति । तथापि प्रारम्भिकसंस्कृतग्रन्थस्य -- ऋग्वेदस्य एव -- अवगमनस्य दृष्ट्या सः सर्वदा निर्णायकरूपेण भ्रामकः आसीत्, अस्ति च

यतो हि काव्यानि प्राचीनपुरोहितैः संस्कारप्रयोगे स्थापितानि, तेषां शब्दावलीनां अधिकांशं परवर्तीग्रन्थलेखकैः केनचित् प्रकारेण संस्कारक्रियायाः सन्दर्भः इति कल्पितम् पशुः पशवः पशवः इति ब्राह्मणग्रन्थेषु यज्ञशिष्टं निर्दिष्टुं आगतः, यथा, जुहू' 'जिह्वा' इत्यस्य अर्थः घृतस्रुचः इति मन्यते स्म । परिष्कृतार्थस्य अमूर्तशब्दाः विशेषतया दुःखं प्राप्नुवन्ति स्म। पुरो-ḷā́ś 'पूर्वपूजा' (पुरास् 'अग्रे' √दाश 'पूजा' च) इति समासः 'यज्ञतण्डुलपिष्ट' इति विशिष्टं भावम् अवाप्तवान्, यद्यपि परवर्तीग्रन्थेषु प्राप्यमाणः वृहि 'तण्डुल' इति शब्दः । ऋग्वेदकाव्येषु न भवति । 7 पाठस्य प्रस्तावनायां चर्चा कृता जटिलसंज्ञा krátu 'शक्ति, बौद्धिकक्षमता' इति टीकालेखकैः 'यज्ञः' इति दुर्बोधः आसीत् तथा च सामवेदस्य सम्पादकैः अमूर्तार्थस्य कतिपयानि महत्त्वपूर्णानि क्रियापदानि केवलं क्षीरस्य उत्पादनेन सह सम्बद्धानि,

गावः च निर्दिष्टानि इति चिन्तितम् (द्रष्टव्यम् - 10 पाठस्य 50 खण्डः) इन्डोलोजी इत्यनेन पूर्वशास्त्रीयसंस्कृतस्य वर्णनार्थं 'वैदिक', 'वेदस्य' इति शब्दस्य प्रयोगः सर्वदा कृतः, येषां काव्यानां कृते 'ऋग्वेद' इति नाम दत्तम् आसीत्, तानि काव्यानि च 'वेदस्य' सन्दर्भे अध्ययनं भवति। अनेकाः प्राचीनाः दुर्अनुवादाः वैदिकविद्वद्भिः अचञ्चलप्रत्ययेन निरन्तरं निर्वाहिताः सन्ति ।

जिगसॉ इत्यस्य प्रमुखखण्डाः दृढतया गलत् स्थाने कृत्वा शेषः अनिवार्यतया युक्तः न भवति, शब्दार्थस्थापनप्रयासे खण्डानां तुलना च निष्फलः अभ्यासः इव दृश्यते इन्डोलोजी इत्यनेन निष्कर्षः कृतः यत् ऋग्वेदः न केवलं अरुचिकरः अस्ति, "उधम-प्रधान-तकनीकी-संस्कार-प्रक्रियाणां वर्णनं करोति" (Stephanie Jamison On translating the Rig Veda: Three Questions, 1999, p. 3), अपितु इच्छया अव्याख्यीयम् अपि अस्ति "एकः मन्यते यत् स्तोत्राणि एव 'विदेशीय'भाषायां दुष्टानुवादाः सन्ति" (Wendy O'Flaherty The Rig Veda. An Anthology, Penguin, 1981, p. 16)। स्टेफनी जेमिसनः एकस्य कर्तव्यनिष्ठविद्वान् कृते इन्डोलॉजिकलदृष्टिकोणे निहितानाम् कुण्ठानां सजीवरूपेण चित्रणं करोति। "ऋग्वेदं यथा यथा पठामि तथा तथा मम कृते कठिनतरं भवति -- भाषायां विकृततां व्यभिचारं च गम्भीरतापूर्वकं गृहीत्वा बहु कठिनता उत्पद्यते" (op. cit. p. 9)। वैदिकविद्वानानां नेत्रेण दृष्टः अयं संस्कृतग्रन्थः प्राचीनतमः क्रमेण क्लिष्टः, अबोधगम्यः च अस्ति- "एकः आनन्देन साधारणतमं स्तोत्रं पठितुं शक्नोति, यस्य रूपं सन्देशं च आश्चर्यं न ददाति -- तथा च सहसा श्लोकस्य उपरि त्रुटिं करोति, to." यस्य एकमात्रं प्रतिक्रिया 'किं??!!'" (Jamison, op. cit. p. 10) भवितुम् अर्हति। प्रारम्भिकभारतीय-यूरोपीयकाव्यस्य परिष्काराः पुरातत्त्वस्थले परवर्तीस्तरवत् पाठं आच्छादयन्तः आनुवंशिकदुर्बोधानां द्रव्यमानस्य अधः निहिताः सन्ति न आश्चर्यं यत् अद्यत्वे अल्पाः एव संस्कृतविद्वांसः ऋग्वेदस्य अध्ययने रुचिं लभन्ते।

3.विद्यमानाः अनुवादाः ।

तथापि अन्यक्षेत्रेषु विद्वांसः विशेषतः भाषाविदः, पुरातत्त्वविदः, इतिहासकाराः च ऋग्वेदस्य काव्यानि पर्याप्तं रुचिकराः सन्ति भाषाविदः नियमितरूपेण 1920 तमे दशके निर्मितस्य कार्ल गेल्डनरस्य जर्मनभाषायां अनुवादस्य उल्लेखं कुर्वन्ति, यत् वर्तमानविद्वान्मानकम् अस्ति; it was reprinted by Harvard University Press in 2003. गेल्डनरस्य सर्वाणि काव्यानि अनुवादयितुं प्रयत्नः तथापि तस्य स्वदृष्ट्या निश्चितरूपेण दूरम् आसीत्, तस्य जीवनकाले अपि अप्रकाशितम् एव अभवत् यथा सः 1923 तमे वर्षे प्रकाशितस्य खण्डस्य चयनस्य प्रस्तावनायां लिखितवान्, तस्य संस्करणाः 'मात्रं तस्य अर्थं ज्ञातुं नवीनः प्रयासः, किमपि निष्कर्षात्मकं नास्ति... यत्र अनुवादः पाठकस्य कृते अन्धकारमयः दृश्यते, तस्मिन् समये तस्य अर्थः मूलम् अपि मम कृते न्यूनाधिकं कृष्णं तिष्ठति' इति।

वंशानुगतं दुर्अनुवादं उपयुक्तं कर्तुं गेल्डनरस्य संघर्षे भाष्यस्य पर्याप्तं निकायम् आवश्यकम् अस्ति । सः यथा, I, 162, 3 इत्यस्य तृतीयपङ्क्तौ, यस्मिन् पुरोःशशब्दः बकं निर्दिशति इति भासते, तस्मिन् रेखा "अण्डाकारः। पुरोḷāś (the appetizer consisting of a flat cake of" इति लक्षयति संस्कारे तण्डुलं पश्यन्तु अथर्ववेद 9, 6, 12) इति प्रथमाहुतस्य बकस्य वर्णनार्थम् अत्र रूपकरूपेण प्रयुक्तः" इति । तस्य अचञ्चलः प्रत्ययः यत् शब्दस्य सन्दर्भे परवर्ती अर्थविशेषीकरणं अस्ति इति विचित्रं प्रतीयते, परन्तु 'यज्ञतण्डुलपिष्टम्' इति अनुवादः शताब्दशः पश्चात्प्रयोगेन पवित्रः भवति परवर्ती साहित्ये गृहे विद्वान् शब्दस्य अन्यः अर्थः न भवितुम् अर्हति ।

गेल्डनरस्य सम्पूर्णः अनुवादः, विशेषतया च, येषु अंशेषु 'अनुवादः अन्धकारः दृश्यते', ते धार्मिक-इतिहासकारस्य वेण्डी डोनिगर ओ'फ्लाहर्टी इत्यस्याः पेङ्ग्विन-क्लासिक्स् इत्यस्य कृते आङ्ग्लभाषायां चयनस्य अधिकांशस्य आधारं भवन्ति, यत् 1981 तमे वर्षे प्रथमवारं प्रकटितस्य अनन्तरं निरन्तरं पुनः मुद्रितम् अस्ति .पेङ्गुइन्-चयनं विगतचतुर्थांशशताब्द्याः यावत् सामान्यतया आङ्ग्लभाषायां उपलब्धं एकमात्रं संस्करणं वर्तते, पाठकानां पीढीं च ऋग्वेदस्य परिचयं कृतवान् एतानि प्राचीनकाव्यानि यज्ञव्यवहारस्य गुप्तसन्दर्भैः परिपूर्णानि, ते च जानी-बुझकर अस्पष्टानि इति विश्वासं स्थापयति

4..समाप्तिः:

प्राविधिकदृष्ट्या शास्त्रीयसंस्कृतस्य आधुनिकसंस्कृतस्य च मध्ये सुचिन्तितव्याकरणभेदः नास्ति, यतः आधुनिकसंस्कृतं शास्त्रीयसंस्कृतव्याकरणाधारितम् अस्ति। पाणिनीययुगस्य अनन्तरं संस्कृतस्य आधुनिकसंशोधितं व्याकरणं नास्ति, भाषायाः अक्षुण्णसंरचना, निहितसौन्दर्यं च तदपि न आग्रहयति। शास्त्रीयसंस्कृते सर्वे प्रयोगाः

आधुनिकसंस्कृते अपि प्रयोज्यत्वेन अभिप्रेताः सन्ति । शास्त्रीयसंस्कृतेन वैदिकसंस्कृतस्य कालभावाः व्याकरणं च शिथिलं कृत्वा मानकीकरणं कृतम् अस्ति । तत्, तथा, परिवर्तनं न आग्रहयति। इदानीं शब्दावलीविषये संस्कृतभाषा सर्वदा वर्धमानभाषा एव अस्ति, तथा च सम्भवतः भारते एषा भाषा 2000 वर्षेभ्यः परं शब्दावलीयां सर्वाधिकं वर्धिता अस्ति, यदा अन्याः सर्वाः भाषाः जीवितुं शब्दान् निरुद्धं कुर्वन्ति, म्रियन्ते वा ऋणं गृह्णन्ति स्म। तथा च संस्कृतेन प्रायः सर्वेषां आधुनिकमानकभारतीयभाषाणां कृते तान्त्रिक-साहित्य-शिष्ट-शब्दकोशस्य निर्माणं भवति ।

आङ्ग्लसहितानाम् आधुनिकभारतीयभाषाणां वाक्यविन्यासाः संस्कृते स्वमार्गं कर्तुं आरब्धाः सन्ति । परन्तु एतत् भवितव्यं, संस्कृतेन सह च सर्वदा अभवत्, यतः सहस्राब्दात् परं सर्वोत्तमा द्वितीयभाषा इति प्रभावीरूपेण परिकल्पिता अस्ति। अद्यत्वे अपि भारतस्य सर्वेषु स्थानेषु आशाः सम्पन्नतां प्राप्तुं वस्तुनां मूलभूतसंस्कृतशब्दकोशं ज्ञातव्यम् । मित्रवतः शब्दनिर्माणव्यवस्थायाः माध्यमेन संस्कृतेन सर्वेषु क्षेत्रेषु आश्चर्यजनकः शब्दकोशः निर्मितः, अद्यावधि स्वतन्त्रः च अस्ति ।

अतः आम्, शब्दावलीयाः विशालता वर्धिता अस्ति। विदाई कृते पुनर्मिलामः इत्यादयः शब्दाः सामान्याः अभवन्, संस्कृतिस्य दबावात् । आधुनिकसंस्कृतस्य वाक्यविन्यासः बहुमुखी भूत्वा खलु शास्त्रीयसंस्कृतव्याकरणस्य पूर्णदक्षतायाः उपयोगं करोति। उच्चारणं कतिपयेषु जनसंख्यासु स्थानीयपरिवर्तनं दृष्टवान्, यद्यपि मानक उच्चारणं सुप्रसिद्धं सत्यापनीयं च अस्ति ।

यथा भाषायां वाक्यविन्यासः, वाच्य-उच्चारणानि, विशेषनिर्माणानि च बहु सजीवाः वर्धमानाः च अभवन्, तथैव संस्कृतं केवलं स्वशक्त्या वर्धमानं भारते सदाहरिद्रा, बहुमुखी भाषा च वर्तते। न्यूनातिन्यूनं शब्दनिर्माणसूत्राणि मूलभूतसंस्कृतमूलानि च 80% अधिकेभ्यः भारतीयेभ्यः बोधगम्यन्ते, भारते च प्रायः पञ्चलक्षजनाः भाषां वदन्ति, पूर्वं अल्पजनसंख्यातः आधुनिकसंस्कृतं तुलनात्मकाध्ययनार्थमपि भाषा अभवत् । नाट्यनाट्यतः, शास्त्रीयसङ्गीतात् च संस्कृतं चलच्चित्रेषु, लघुचलच्चित्रेषु, रॉक्-सङ्गीतम् अपि प्रविष्टम् अस्ति ।

5.सन्दर्भाः

1. जेरार्ड ह्युएट्; अम्ब कुलकर्णी; पीटर शार्फ (2009). संस्कृत कम्प्यूटेशनल भाषाविज्ञानः प्रथमः द्वितीयश्च अन्तर्राष्ट्रीयसंगोष्ठी रॉक्वेन्कोर्ट्, फ्रांस्, 29–31 अक्टोबर् 2007 प्रोविडेन्स्, आर.आइ., अमेरिका, मे 15–17, 2008, संशोधितचयनितपत्राणि। स्प्रिंगर । पृष्ठं वि–वि. ISBN 978-3-642-00154-3.
2. जॉन केली (1996)। जन ई. एम. हौबेन (संपादक). संस्कृतस्य विचारधारा तथा स्थितिः : संस्कृतभाषायाः इतिहासे योगदानम्। BRILL शैक्षणिका। पृष्ठ 87-102. ISBN 978-90-04-10613-0.
3. स्टीफन के स्टीन (2017). विश्व-इतिहासस्य समुद्रः : अन्वेषणं, यात्रा, व्यापारः च [2 खण्डाः] । एबीसी-क्लिओ। पृ. 147. ISBN 978-1-4408-3551-3.
4. चार्ल्स तालियाफेरो (2010). धर्मदर्शनस्य एकः शब्दकोशः । ब्लूम्सबरी प्रकाशन। पृष्ठ 245-246. ISBN 978-1-4411-8504-4.
5. जे एफ स्टाल (1976). हरमन Parret (संपादक). भाषाविचारका इतिहास तथा समकालीन भाषाविज्ञान। वाल्टर डी ग्रुयटर। पृष्ठ 102-130। ISBN 978-3-11-005818-5.
6. पौल डण्डास (2006)। पैट्रिक ओलिवेले (संपादक). साम्राज्यानां मध्ये : भारते समाजः 300 ईपू तः 400 ई.पू. आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस। पृष्ठ 395-396. ISBN 978-0-19-977507-1.
7. बरो, थॉमस (1973). संस्कृतभाषा (तृतीयः, संशोधितः संस्करणः), पृ. 60. लण्डन् : फेबर एण्ड् फेबर।
8. पोलॉक, शेल्डन (2001). "संस्कृतस्य मृत्युः"। समाजे इतिहासे च तुलनात्मकाध्ययनम्। 43 (2): 392-426. doi:10.1017/s001041750100353x. S2CID 35550166.
9. हन्नेडर, जे (2002). "'संस्कृतस्य मृत्युः' इति विषये"। भारत-ईरानी जर्नल। 45 (4): 293-310. doi:10.1163/000000002124994847। जेएसटीओआर 24664154. एस 2 सीआईडी 189797805.
10. देशपाण्डे, माधव एम. (1993). संस्कृत एवं प्राकृत, समाजभाषिक मुद्दे। मोतीलाल बनारसीदास। पृष्ठ 118-124। ISBN 978-81-208-1136-2.
11. मोरिज विन्टरनिट्ज (1996). भारतीय साहित्य का इतिहास, खण्ड 1. मोतीलाल बनारसीदास. पृष्ठ 37-39। ISBN 978-81-208-0264-3.

12. सिंह, एन (1992). "हिन्दुधर्मे धार्मिक-सांस्कृतिक-एकीकरणस्य प्रतिमानरूपेण विवाह (विवाह) संस्कारः"। धर्मस्य अध्ययनार्थं पत्रिका। 5 (1): 31–40. जेएसटीओआर 24764135.
13. माइकल विट्जेल्, "वेदः उपनिषदश्च", in: फ्लड, गेविन्, सम्पा. (2003), द ब्लैकवेल कम्पैनियन टू हिन्दूइज्म, ब्लैकवेल पब्लिशिंग लिमिटेड, ISBN 1-4051-3251-5, पृष्ठ 68-71
14. विलियम ग्राहम (1993), लिखित शब्दस्य परे: धर्मस्य इतिहासे शास्त्रस्य मौखिकपक्षः, कैम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रेस, ISBN 978-0-521-44820-8, पृष्ठानि 67-77
15. क्लाउस क्लोस्टरमैयर (2007), हिन्दू धर्म का एक सर्वेक्षण: तृतीय संस्करण, न्यूयॉर्क प्रेस राज्य विश्वविद्यालय, ISBN 978-0-7914-7082-4, पृष्ठ 46-52, 76-77
16. वेंडी डोनिगर ओ'फ्लाहर्टी (1988), हिन्दू धर्म के अध्ययन के लिए पाठ्य स्रोत, म्यानचेस्टर विश्वविद्यालय प्रेस, ISBN 0-7190-1867-6, पृष्ठ 2-3
17. जेम्स लोचटेफेल्ड (2002), "स्मृति", द इलस्ट्रेटेड एनसाइक्लोपीडिया ऑफ हिन्दू धर्म, खंड 1, 1999। 2: एन–जेड, रोजन पब्लिशिंग, आईएसबीएन 978-0-8239-3179-8, पृष्ठ 656-657
18. पुरुषोत्तमा बिलिमोरिया (2011), हिन्दू कानून का विचार, जर्नल ऑफ ओरिएंटल सोसाइटी ऑफ ऑस्ट्रेलिया, खंड 1। 43, पृष्ठानि 103–130
19. बेली, ग्रेगरी (2001). लीमन, ओलिवर (संपादक). एशियाई दर्शनशास्त्र के विश्वकोश, पृष्ठ 437-439. रुटलेज् । ISBN 978-0-415-17281-3.
20. थॉम्पसन, रिचर्ड एल (2007). भागवतपुराणस्य ब्रह्माण्डविज्ञानम् 'पवित्रब्रह्माण्डस्य रहस्याः।' मोतीलाल बनारसीदास प्रकाशक। पृ. 10. ISBN 978-81-208-1919-1.
21. ओलिवेल्, पैट्रिक (1992). सन्न्यास उपनिषद, पृष्ठ 5, 8–9.. आक्सफोर्ड विश्वविद्यालय प्रेस. ISBN 978-0-19-507045-3.
22. वर्गीज, अलेक्जेंडर पी. (2008), भारत : इतिहास, धर्म, दृष्टि एवं विश्व में योगदान, खंड 1। 1, पृ. 101. अटलांटिक प्रकाशक एवं वितरक, ISBN 978-81-269-0903-2
23. गेविन फ्लड (1996), हिन्दू धर्म का परिचय, कैम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रेस, ISBN 978-0-521-43878-0, पृष्ठ 54-55, कीथ (1956), पृष्ठ 470-520।
24. ऋचा विश्वकर्मा एवं प्रदीप कुमार गोस्वामी (2013), चरक उत्तर-तन्त्र के माध्यम से समीक्षा, आयुर्वेद में शोध के अन्तर्राष्ट्रीय त्रैमासिक पत्रिका, खण्ड 34, अंक 1, पृष्ठ 17–20
25. करिन् प्रैसेन्डान्ज् (2005), द प्रोडक्सन ऑफ़ फिलोसोफिकल लिटरेचर इन साउथ एशिया ड्यूर द प्री-कॉलोनियल पीरियड (15 तः 18 वीं शताब्दी): द केस ऑफ द न्यायसूत्र कमेंटरील परम्परा, जर्नल ऑफ इण्डियन फिलोसोफी, खण्ड 33, पृष्ठ 55–94
26. फ्लड, गेविन डी. (1996). हिन्दू धर्म का परिचय, पृष्ठ 158-159. केम्ब्रिज विश्वविद्यालय प्रेस। ISBN 978-0-521-43878-0.
27. मलिनसन, जेम्स (2016). "शाक्तत्वं हठयोगश्च"। Wernicke-Olesen, Bjarne (संपादक) इत्यस्मिन् । तांत्रिक हिन्दू धर्म में देवी परम्पराएँ : इतिहास, अभ्यास एवं सिद्धांत। रुटलेज् । पृष्ठ 109-140। ISBN 978-1-317-58521-3.
28. गोल्ड, जोनाथन सी. (2007). धर्मद्वारपालाः, तिब्बते बौद्धविद्वद्वृत्तिविषये साक्यपण्डिता, पृष्ठानि 14-15। न्यूयॉर्क राज्य विश्वविद्यालय प्रेस।
29. मैथ्यू कप्स्टीन। अन्यजनभाषाशास्त्रम् : तिब्बत-चीन-देशयोः संस्कृतस्य प्रयोगः, 14 -19 शताब्दी । ल'एस्पेस दु सेन्स। Approches de la philologie indienne/अर्थ की स्थान।भारतीय भाषा विज्ञान के दृष्टिकोण।, 2018.
30. पाल, प्रतापादित्य (1997). तिब्बत: परम्परा परिवर्तनं च, पृ. 49. अल्बुकर्क संग्रहालयः।
31. गोल्ड, जोनाथन सी. (2007). धर्मद्वारपालाः, तिब्बते बौद्धविद्वद्वृत्तिविषये साक्यपण्डिता, पृष्ठानि 8-9। न्यूयॉर्क राज्य विश्वविद्यालय प्रेस।
32. Gornall, एलिस्टर (2022). बौद्ध धर्म के पुनर्लेखन: श्रीलंका में पाली साहित्य एवं मठ सुधार, 1157-1270, पृष्ठ 37, 63. यूसीएल प्रेस.

33. ब्रोंखोर्स्ट, जोहानस। "दक्षिणपूर्व एशियायां संस्कृतस्य प्रसारः" पियरे-यवेस् मङ्गुइन्, ए. https://doi.org/10.1355/9789814311175-015.
34. मूर्जनी, कुमारसामी, रीच... (5 सितम्बर 2013). "भारते हाले जनसंख्यामिश्रणस्य आनुवंशिकसाक्ष्यम्" (PDF) । अमेरिकन जर्नल् आफ् ह्यूमन जेनेटिक्स। 93 (3): 422-438. doi:10.1016/ज.अझग.2013.07.006. PMC 3769933. PMID 23932107. अभिगमन तिथि 10 अप्रैल 2021.
35. मार्कस बिन्गेन्हेमरः, मुख्यसम्पादकः; भिक्खू अनालायो तथा रोडरिक एस बकनेल्, सहसम्पादकाः। मध्यागमः मध्यमदीर्घप्रवचनाः प्रथमखण्डः (तैशो खण्डः 1, संख्या 26)। Bukkyo Dendo Kyokai America, Inc. 2013. बीडीके अंग्रेजी त्रिपिटाका श्रृंखला, पृष्ठ 10. xvi
36. वेमैन, एलेक्स। बौद्धसंकरसंस्कृतस्य बौद्धधर्मः संस्कृतं च। अमेरिकन ओरिएंटल सोसाइटी के जर्नल Vol. 85, सं 1 (जनवरी - मार्च, 1965), पृष्ठ 111-115 (5 पृष्ठ)।
37. जोहान्स ब्रॉन्खोर्स्ट। ब्राह्मणवादस्य छायायां बौद्धधर्मः। प्राच्य अध्ययनस्य हस्तपुस्तिका (Leiden: Brill, 2011), 46-47, 129.
38. बिलः, थोमसः; संस्कृतभाषा, पृष्ठं 62.
39. Prebish, चार्ल्स एस (2010) बौद्ध धर्म: एक आधुनिक परिप्रेक्ष्य, पृष्ठ 42-44. पेन राज्य प्रेस।
40. एल्टिशङ्गर्, विन्सेन्ट्। बौद्धाः संस्कृतं किमर्थं स्वीकृतवन्तः ? मुक्त भाषाविज्ञान 2017; 3: 308–326 डेग्रुयटर।
41. वॉन हिनुबर, ऑस्कर। 1989. बौद्धसंस्कृतस्य उत्पत्तिः विविधता च। In Caillat, Colette (ed.), Dialectes dans les langues indo-aryennes, 341-367. पेरिस् : कॉलेज् डी फ्रांस्, इन्स्टिट्यूट् डी सिविलाइजेशन इण्डियन।
42. विलियम्स, पौल। महायान बौद्ध धर्म : द डॉक्ट्रिनल फाउंडेशन्स 2nd edition. रुटलेज, 2009, पृष्ठ 10। 47.
43. नरिमन, जे.के.; संस्कृत बौद्धधर्मस्य साहित्यिक-इतिहासात् संस्कृतीकृत-प्राकित्-ग्रन्थे प्रारम्भिक-बौद्ध-ग्रन्थानां परिचयः, अध्यायः 1-6 ।
44. हावलादार, मिथुन। बौद्ध संस्कृत साहित्य : एक चर्चा। शोध गुरूः बहुविषयक विषयों की ऑनलाइन जर्नल खंड-11, अंक-4, मार्च-2018।